

Ашық –ярсыз, бүлбил – гүлсиз,

Кийик –шөлсиз, сона – көлсиз, [2:14]- деген қатарларда ашықты – бүлбилге, ярды – гүлге мезгетип сүүретлеген. Бул жерде бүлбил хэм гүлди шайыр поэтикалық образ сыпатында алады хэм ол арқалы өз сезимлерин сәулелендиреди.

Әдебиетлар

1. Нейматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадийий қўлланилиши. Филол. фан. номзоди. ...дис. автореферати. –Ташкент: 1998.
2. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. // Халық муңын, инсан әрманын жырлаўшы шайыр. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994.
3. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Мәңги мийраслар. -Нөкис: «Илим», 2014.
4. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хэм раўажланыў тарийхы. -Нөкис: «Билим», 2004.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XIX аср қарақалпақ адабиетининг буюк шоири Ажинияз асарлари лугат таркибидаги ўсимлик атамалари ўрганилган. Уларнинг ўз ва кўчма маъноларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган. Ўсимлик атамаларининг семантик маъно қирралари мисоллар орқали ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются названия растений в произведениях великого каракалпакского поэта XIX века Ажинияза и их прямое и косвенное использование. На конкретных примерах показаны семантические особенности названий растений.

SUMMARY

The article deals with the names of plants in the work of the great Karakalpak poet of the XIX century Ajiniyaz and their direct and indirect usages. Their semantic peculiarities were analyzed on concrete examples.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ШӘРИЯР»ДЫҢ ЖАНРЛЫҚ ҚӘСИЙЕТЛЕРИ ХАҚҚЫНДА БИР-ЕКИ АҰЫЗ СӨЗ

Ш.К.Кеңесбаева - магистрант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: «Шарияр» достони, жанр хусусиятлари, ташки сюжетли достон (О.Кожуров), ижтимоий-майший достон (К.Максетов), эртак достон (И.Сагитов), эртак мотиви, мифик мотив, мотивлар муштарақлиги, мифик-эртак достон.

Ключевые слова: дастан «Шарияр», жанровые особенности, внешне-сюжетный дастан (О.Кожуров) социально-жизненный дастан (К.Максетов), сказочный дастан (И.Сагитов), сказочный мотив, мифический мотив, мифический-сказочный дастан.

Key words: the epos «Shariyar», genre peculiarities, an epos with external plot (O.Kojurov), social-realistic epos (K.Maksetov), a fairy-tale epos (I.Sagitov), a fairy tale motive, myth motive, motive equality, myth-fairy tale epos.

Хәр қандай халық, миллет өзиниң миллий өзлигин биринши гезекте тили, аймақлық шеғаралары, экономикалық қатлам бирликлери (уклады) көриниси - турмыс тәризиди менен аңлатып туратуғынндай, психикалық ой-пикир дүньясында сәулеленіу табатуғын миллий менталитет бирликлери: үрп-әдет дәстүрлери, миллий қәдириятлары, руўхый-эстетикалық санасының сәулесиди болған мәдени мийраслары, соның ишинде бай аўызекиди көркем дәретпелери менен басқа хәттеки, генетикалық келип шығыуы бир туўысқан халықлардан да айрықша ажыратып көрсетип турады. Мине, усындай өзлигимизди аңлатып туратуғын миллий руўхый мийрасларымыздың бири - қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр» болып табылады. Себеби, бул дәстан әсирлер дәуаында атаклы жыраўлар репертуарынан орын алып келди. Халқымыздың бийбаха мийрасына айланды.

«Шәрияр» дәстанын жазып алыўда хэм оны баспадан шығарыўда илимпазлырымыз тәрепинен көп жумыслар исленди [5]. Бирақ, дәстан бүгинги күнге шекем кандидатлық ямаса докторлық диссертация сыпатында арнаўлы түрде изертлеў объектине айланған жоқ. Деген менен, М.К.Нурмухаммедов, И.Т.Сағитов, Қ.Максетов, А.Каримов, Г.Срашова сыяқлы алымлардың бир қатар мақалаларында дәстанның көп санлы мақалалары [1] ортаға қойылғаны хеш кимге сыр емес. Бүгинги күни ғәрәзсизлигимиздің шарапаты менен «Шәрияр» сыяқлы муқаддес мийрасларымызды кең бағдарда изертлеў, олардың идеялық мазмунын миллий ғәрәзсизлик идеялары көзқарасынан қайта қарап шығып баха беріу - фольклористикамыздың күн тәртибиндеги әҳмийетли мақалаларынан болып отыр. Бул мәселелердің ең әҳмийетлилериниң бири болса «Шәрияр» дәстанының генезисине, жанрлық қәсийетлерине, типологиясы хэм поэтикасы мәселелери бойынша арнаўлы илим-изертлеў жумысларын алып барыу болып табылады.

Лекин, жоқарыда атап өткенимиздей, ғәрәзсизлик дәуирине шекемги «Шәрияр» дәстаны хәққындағы изертлеўлер жекке-жарым арнаўлы мақалалардан, ямаса эпостың анаў яки мынаў мәселесине байланыслы айтылған бир бирине қайшы улыўмалық пикирлеўлерден асып кете алған жоқ [3]. Мәселен, көрнекли фольклоршы алым Қ.Максетов дәстанларды тийкарынан, төрт топарға бөледиди хэм «Шәрияр» дәстаны менен «Шийрин-Шекер» дәстанын социаллық-турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар топарына жатқарады. [3:76] Ал, айырым илимпазларымыздың пикирлерине қарағанда «Шәрияр» дәстаны гейде «түп дереги шығыс халықларынан аўысып келген дәстан» [4] делинсе, гейде «социаллық-турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстан» [3] делинеди. О.Кожуров өз пикирин айтқан мәхәлде (1945-жыл), егер дәу, пери дуўа, сыйқырлаў хәққында сөз қозғала

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз шайыр өсимлик атамаларын орынлы хэм шеберлик пенен пайдалана алған. Олар туўра мәниде де, аўыспалы мәниде де стильлик жақтан өз орнында қолланылған.

ғойса, олар динниң батпағына батқан Шығыс еллеринен (Иран, Түркия, Араб мәмлекетлеринен) «Саналы Совет халқының арасына тарқалған мерез шөп» дегендей сиясатластырыу иллетлери хәўижге минип турды. Алым «сырттан кирген дәстанлар» деген терминди қолланғанда, сөзсиз сол идеологияның тәсиринен келип шығып отырып айтқан. Себеби, коммунистлик идеология ҳүким сүрип турған ол сол дәуирде буннан өзгеше пикирди айталмаған да болар еди. Ал, профессор Қ.Максетовтың «Шәрияр» дәстанын «социаллық-турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар» топарында бахалауы, әлбетте, тартыслы мәселе. Себеби, бул топарға киргизилген «Шәрияр», «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Муңлық-Зарлық» хэм т.б. усаған дәстанлардың барлығында дерлик социаль-турмыслық мотивтен гөре мифлик-ертеклик мотивтиң басым келип отыратуғынлығы айкын көзге тасланады.

Булardan басқа да «Шәрияр» дәстанын ертеклик-фантастикалық эпослар қатарына киргизетуғын илимий болжаулар да бар. Бул пикир хәқыйкатлыққа бир нәуие жакынласады. Атап айтқанда, И.Т.Сағитов «Шәрияр», «Қаншайым», «Шийрин-Шекер» сыяқлы дәстанларды ертеклик-фантастикалық дәстанлар қатарына жатқарған. Оның пикиринше, бул дәстанларға характерли нәрсе-олардың мазмунының халық ертеклери сюжетлерине қурылғанында, бул дәстанларда қыяль-ертеклик элементлер көбирек ушырасады [4:39].

«Шәрияр» дәстанында турмысқа байланыслы айырым көринислер (бағ егиу, жылқыманлық хэм т.б.) баршылық, бирақ олар қыяль-ертеклик сюжетлер мифлик мотивлердин тасасында көринбей қалады. Дәстанның поэтикалық қурылысында усы еки мотив басқа жанр жаратыушы белгилерге қарағанда басым келиуи хэм екеуи тең қатар қолланыуына байланыслы биз «Шәрияр» дәстанын мифлик-ертеклик дәстанлар қатарына жатқарғанды макул көрдик. Себеби, эпос қахарманлары өз мақсетлерине жетиу жолында тек миф-эпсана, аңыз әжайып ертеклерде ғана ушырасатуғын, адамның ақылына уграс келмейтуғын ўақыяларды басынан кеширеди хэм дәстан қурылысы усы мазмунға сай мифлик-ертеклик форманы да таңдаған.

Улыўма, «Шәрияр» дәстанының өзине тән өзгешеликлерин есапқа ала отырып оның мифлик-ертеклик характердеги дәстан екенлигин дәлиллелу тек «Шәрияр» дәстанының жанрлық өзгешелигин анықлауға қосылған үлес болып қоймастан, эпостаныу илимине қосылған үлкен жаңалық та болып табылады. Бул жағдай өз гезегинде эпослардың жанрлық, формалық классификациясын қайта қарап шығыу зәрүрлигин туўдыратуғыны сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Каримов А. «Шәръяр» дәстаны хәм оның туўысқан халықлар фольклоры менен байланысы. // «Әмиўдәръя» №4-5, 1992; Мақсетов Қ. «Шәръяр» дәстанының тили ҳаққында. // Вестник Каракалпакского Филиала АН Уз ССР, 1960, №2; Нурмухаммедов М.К. Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии. -Ташкент: «Фан», 1983; Сағитов И.Т. «Шәръяр» дәстаны ҳаққында. / Совет Каракалпакстаны. 5-ноябрь 1959, №213; Срашова Г. «Шәрияр» дәстанының вариантлары ҳаққында. // Каракалпакстан мугаллими. 2001, №1-2.
2. Кожуров О. Шығармалары. -Нөкис: «Қаракалпакстан», 1988.
3. Мақсетов Қ. Каракалпак халқының көркем аўызеки дәретпелери. -Нөкис: «Билим», 1996.
4. Сағитов И. Каракалпак халқының қаҳарманлық эпосы. -Нөкис: «Қаракалпакстан», 1988, 39-б.
5. А.Пахратдинов. Каракалпак халық дәстаны «Шәрияр». Алғы сөз. -Шәръяр. Каракалпак халық дәстаны (Қуламет жыраў варианты). -Нөкис: ҚКМБ, 1959; И.Юсупов. «Шәрияр»дың русша аўдармасына алғы сөз. (В краю старинных сказаний). -«Сказание о «Шәрияр» в переложении С.Северцова, 1971.; Каракалпак фольклоры. көп томлық, XIII том. «Шәрияр». Каракалпак халық дәстаны. Өтенияз жыраў варианты (жазып алған Қ.Мақсетов) хәм Қуламет жыраў варианты (жазып алған Ә.Шамуратов). Текстлерди баспаға таярлап, алғы сөзлер менен жыраўлар ҳаққындағы мағлыұматларды жазған хәм сөзлик дүзген Қ.Мақсетов. -Нөкис: «Қаракалпакстан», 1984.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бошқа халқларда бұлмаған қарақалпак халқининг миллий достони «Шәрияр» достонининг жанр хусусиятлари ҳақида фикр билдирилган. Магистрант қарақалпак фольклориде ушбу масала буйича айтылган фикрларни киёслаган ҳолда достон сюжетли асар ёки ижтимоий-маиший достон эмаслигини, балки мифик-эртак шаклидаги асар, деган хулосага келган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются жанровые особенности каракалпакского народного эпоса «Шәрияр», которому нет аналога у других народов. Автор статьи сопоставляет мнения по данному вопросу в каракалпакской фольклористике и приходит к заключению, что данный эпос не является социально-жизненным эпосом и произведением с сюжетом извне, а представляет собой мифологически-сказочное произведение.

SUMMARY

The article deals with the genre peculiarities of the Karakalpak folklore epos «Shariyar», the other peoples don't have the analogy to it. The author of the article compares different points of view on this issue in Karakalpak folklore and comes to the conclusion that this epos is neither social-realistic, nor a work with an external plot, but it is a mythologic-fairy tale work.

ПУБЛИЦИСТИКАНЫҢ ЖЕККЕ МЕТОДЛАРЫ

(1-мақала)

Т.Ж.Машарипова - үлкен илимий хызметкер-излениўши

Мырза Улыбек атындағы Өзбекстан миллий университети

Таянч сўзлар: публицистика, газета, журнал, методлар таснифи, диалектика, рефлексия, Ўзбекистон, Қарақалпоғистон.

Ключевые слова: публицистика, газета, журнал, классификация методов, диалектика, рефлексия, Узбекистан, Каракалпакстан.

Key words: publicistics, newspaper, journal, classification of methods, dialectics, reflexion, Uzbekistan, Karakalpakstan.

Дәретиўшиликтиң ҳәр бир тараўы жалпы улыўмалық (всеобщий), улыўма (общий) хәм жекке (частный) методларға ийе. Барлық тараўлар ушын жалпы метод – бул диалектика. Ҳәр бир тараўдың өзиниң улыўма методы бар. Публицистика ушын буны биз актуаль ғалабалық экспрессив жәмийетлик рефлексия деп сыпатлаймыз. Жекке методларға келсек, публицисттиң дәретиўшилиқ мүмкиншиликлери шексиз болғанындай, олардың түрлерин санап ақырына жетиў қыйын, демек оларды тек илимий жақтан шәртли түрде ғана келтириў мүмкин. Әмелиятта жекке методлар бир-бири менен тығыз байланыслы болады. Себеби, публицистикалық шығарманы дәретиў усыллары түрлише, олардың айырым түрлерин таңлаў хәм қолланыўдың түрли-түрлилиги публицисттиң шеберлигине байланыслы.

Мақаламыздың дүзилиси тәртибинде жекке методларға улыўма сыпатлама берип тийкарынан, Қарақалпакстан баспа сөзи әмелиятынан мысаллар келтиремиз.

Публицистиканың төрт мәнисиниң ҳәр бириниң, бириншиден, өз методлары бар; екншиден, ҳәр бир түсиникке тән методлардың өзи ишки классификациясына ийе. Бул пикир басқа категорияларға да тийисли болып, усы параграфта өзиниң сәўлелениўин тапқан.

Биринши мәнисине публицист өзиниң шығармасына публицистикалық сыпат берийдиң түрли усыллары киреди. Тап усындай усыллардан пайдаланыў шығарманы публицистикалық шығарма етеди. Сондай-ақ, ортаға тасланып атырған мәселени жанлы, актив түрде көрсетиў хәм таллаў усыллары. Шығармаға публицистикалық характер бериўге теманы өткир тәризде баян етиў, динамикалық формада сүўретлеў методлары жәрдем береді. Аудиторияның дыққатын тартыў ушын шығарманы керегинше эмоциялар менен байытыў усыллары бар. Тап сол сыяқлы материалға публицистикалық характер бағышлаў мақсетинде машқаланың актуальлығын көрсетиў, талкыланып атырған сораўларды бироз кескинлестириў хәм т.б. усыллар бар.

Публицистиканы дәретиўшилиқ түри сыпатында түсиниў–хәзирги ўақытта усы тараў теориясында кең тарқалған көзқарас. Публицистикалық көзқарас дәретиўшиликтиң басқа түрлеринен өз мақсет хәм ўазыйпалары, автордың позициясы, топланып атырған фактлар, шығарманың тили хәм стили менен парықланады. Публицистика дәретиўшилиқ түри екен, шығармада тиккелей өз сәўлесин табатуғын бундай дәретиўшиликтиң усыллары күтә көп. Бундай дәретиўшиликтиң ҳәр бир этапы –шығарма ушын тема таңлаў, мағлыўматлар жыйнаў, оларды қағазға түсириў, текст үстинде ислеў хәм баспаға таярлаў – өз методларына ийе. Булардың ҳәр бир басқышы, усыллары,

өзиниң ишки классификациясы бар. Мәселен, дәретиўши тәрәпинен барлықты публицистикалық позиция жәрдемине билиў методлары, турмысты публицистикалық тәризде үйрениў усыллары, халықтың дәртине шерик болыў, жат иллетлерге бийпәрўа болмаў хәм т.б.

Публицистикалық формада жазылған текстлер де оның әхмийетли мәнилеринен бири. Оның өз текстлерин арнаўлы, өзине тән мазмун хәм формада жазылыўының мүмкиншиликлери шексиз. Мәселен, автор тәрәпинен шығарма ушын фактларды таңлаўдың өз методлары бар. Ол биринши дус келген мағлыўматларды ала алмайды, себеби ўазыйпа әпиўайы бир материал жазыў емес, ал публицистикалық текст дәретиў. Буның ушын ол кең жәмәеттиң дыққатын өзине тартатуғын, көпшилиқ ушын қызықлы болған, адамлардың мәплерине хызмет ететуғын текстлерди таярлаў усылларын таңлаўы зәрүр.

Демек, публицистиканың социаллық институт сыпатында жәмийет турмысын сәўлелендириў хәм оған тәсир етиў жоллары оғада көп. Бундай мүмкиншиликлерди толық классификациялаўдың илажы жоқ. Бизге белгили, жәмийетлик институтлар материаллық, шөлкемлескен) хәм материаллық емес болады. Материаллық жәмийетлик институтларға министрликлер, комитетлер, шөлкемлер, партиялар, мөкан пуқаралар жыйынлары, шаңарақ хәм т.б. киреди. Материаллық емес жәмийетлик институтларға үрп-әдетлер, миллий мийраслар, салт-дәстүрлер киреди. Миллий баспа сөзде тез-тез жәрияланып туратуғын тема – Қарақалпакстанда қызларды алып қашыў – советлер дәўиринен қалған унамсыз характерге ийе болған жәмийетлик институт, яғнай, қыз алып қашыў институты.

Журналистика хәм публицистикаға келсек, егер журналистика материаллық жәмийетлик институт болса (себеби, оның қурамында материаллық структуралар, редакциялар, информация жеткерий каналлары бар), публицистика материаллық емес институт есапланады, себеби, ол тек шығармалардың арнаўлы мазмуны хәм формасында өз көринисин табады. Қарақалпакстан Республикасы «Қамолот» жаслар жәмийетлик хәрәкети» Кеңесі баслығы Абат Дәнияровтың «Ешлар қамолы – Ватан иқболи» [1] сиясий публицистикалық мақаласында қарақалпак жасларының улыўмаластырылған сиясий образы бар: «Кәсип-өнер колледжлери хәм академиялық лицей питкерийшилери арасында болып өткен «Мениң бизнес идеям» таңлаўында үш мың жети жүзден аслам ул-қызларымыз қатнасты. Таңлаўдың Қарақалпакстан Республикасы басқышында жетпис, мәмлекетлик басқышында болса он қатнасыўшы өз шеберлигин көрсетти.